

<https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.01.100>

УДК 811.161.2'24:159.37]:323.15-054.57(477.51)"2021"

С.М. НЕМИРОВСЬКА, аспірантка кафедри української мови
Національний університет «Києво-Могилянська академія»
вул. Григорія Сковороди, 2, м. Київ, 04070
E-mail: s.nemyrovska@ukma.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0003-1242-1446>

УКРАЇНСЬКА МОВА У СПРИЙНЯТТІ ПРЕДСТАВНИКІВ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН МІСТА ЧЕРНІГОВА

У статті проаналізовано мовні біографії представників шести національних меншин міста Чернігова: єврейської, російської, білоруської, польської, азербайджанської та чуваської. Увагу зосереджено на тому, як змінювалося ставлення респондентів до української та мов національних меншин у різні історичні періоди (від радянських часів до початку повномасштабної війни РФ проти України у 2022 році). Схарактеризовано мовну ситуацію Чернігова крізь призму індивідуального мовного досвіду респондентів, висвітлено суб'єктивні та об'єктивні фактори, що впливають на їхню мовну поведінку в різних комунікативних ситуаціях. Засвідчено негативні наслідки впливу політики русифікації на сучасну мовну ситуацію Чернігова, а саме на витіснення мов національних меншин російською та подекуди сприйняття української як мови меншості.

Ключові слова: білінгвізм, мовна ситуація, ставлення до мови, перемикання кодів, українська мова, мови національних меншин.

1. ДЕЯКІ АСПЕКТИ МОВНОЇ ТА ДЕМОГРАФІЧНОЇ СИТУАЦІЇ ЧЕРНІГОВА

Дослідження мовної ситуації України та її окремих регіонів є одним із найважливіших завдань сучасної української соціолінгвістики. Попри посилення позицій державної мови впродовж 2022 року (Соціологічна група Рейтинг, 2022) до сьогодні пильної уваги науковців потребують ті терени нашої країни, що зазнали тривалого впливу русифікації.

Цитування: Немировська С.М. (2023). Українська мова у сприйнятті представників національних меншин міста Чернігова. *Українська мова*, 1(85), 100—113. <https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.01.100>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

Ідеться, зокрема, про Чернігівщину, обласний центр якої без перебільшення став північним форпостом України. Відповідно до нечисленних лінгвістичних розвідок та соціологічних даних мовну ситуацію Чернігова можна схарактеризувати як двомовну, утім на початок 2022 року комунікативна потужність української все ще помітно поступалася російській. Про це свідчать результати опитування, що їх від 2015 року проводить Міжнародний республіканський інститут в Україні, згідно з якими станом на 2015 рік лише для 27 % чернігівців мовою домашнього спілкування (*language spoken at home*) була українська, для 41 % — російська, для 31 % — обидві мови, і лише 1 % жителів обрав варіант «інша» (International, 2015, с. 157). У 2021 році критерії аналогічного опитування було змінено, що вніможливило зіставлення статистичних даних¹. Поза тим, можемо зробити висновок, що мовна ситуація в Чернігові суттєво не змінилася: 50 % чернігівців удома розмовляли українською, натомість російською послуговувалося 80 % містян, угорською ≤1 %, румунською ≤1 %, іншою — 1 %, не змогли відповісти на питання ≤1 % (International, 2021, с. 195). Отже, відповідно до статистичних даних частина населення активно послуговувалася українською та російською мовами.

У пропонованій статті проаналізовано мовну ситуацію серед представників національних меншин Чернігова до повномасштабного вторгнення Росії в Україну. Цю проблематику вважаємо актуальною не лише в контексті російсько-української війни, а й з огляду на історію міста та його геополітичне розташування.

Зауважимо, що відповідно до результатів перепису населення 2001 року на території Чернігівської області проживали представники 90 національностей та народностей², найчисленнішими з яких були українці (93,5 %), росіяни (5 %), білоруси (0,6 %) та євреї (0,1 %) (Всеукраїнський перепис населення, 2001). У місті Чернігові домінували українці (83,6 %), росіяни (10,6 %) та білоруси (1,2 %), більшість із яких уже на той час називали російську мову рідною замість білоруської (59,5 % проти 24 %) (Романцов, 2008, с. 158).

Для задоволення культурних потреб національних меншин в області зареєстровано 24 національно-культурні товариства. З-поміж них понад 10 діють у Чернігові та представляють єврейську, білоруську, ромську, польську, вірменську, німецьку, азербайджанську і корейську громади, про що зазначено на офіційному сайті Чернігівської обласної військової адміністрації (Чернігівська обласна військова адміністрація, б.д.).

Отже, метою статті є аналіз мовної ситуації міста крізь призму індивідуального досвіду чернігівців, які за національністю не ідентифікують

¹ На відміну від дослідження 2015 року, опитування у 2021 році передбачало можливість обрати декілька варіантів відповіді одночасно.

² Л.Т. Масенко, спираючись на дослідження етнологів В.М. Скляра, бере під сумнів тезу про багатонаціональний склад України, оскільки за даними переписів 1989 та 2001 років чисельність представників окремих етносів не перевищувала 100 осіб. Саме чисельність етносу вона називає одним із головних критеріїв визначення статусу етнічної меншини (Масенко, 2010, с. 117).

себе як українців. Серед основних завдань дослідження — схарактеризувати ставлення респондентів до української та мов національних меншин на різних часових зрізах (від радянських часів до сьогодні); визначити чинники, що впливають на мовну поведінку респондентів; окреслити можливі варіанти розвитку мовної ситуації в місті.

Під час дослідження використано метод індивідуального глибинного інтерв'ю, що передбачав обговорення мовних біографій респондентів (їхніх особистих історій про вивчення, використання або втрату мов(и) на різних етапах життєвого шляху). Як зазначав чеський мовознавець Ї. Неквапіл, робота з мовними біографіями має свої особливості, оскільки пов'язана з аналізом суб'єктивної інформації. Водночас дослідник наголошував, що факти, зафіксовані в мовних біографіях, можуть бути незамінними для верифікації попередньо отриманих статистичних даних, а іноді — єдиним можливим джерелом вивчення мовної ситуації (наприклад, під час війни) (Nekvapil, 2003, с. 64—65).

2. АНАЛІЗ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ

У статті 3 Закону України «Про національні меншини» зазначено, що «до національних меншин належать групи громадян України, які не є українцями за національністю, виявляють почуття національного самоусвідомлення та спільності між собою» (Закон України, 2012)³. Зважаючи на це визначення до інтерв'ювання впродовж червня-листопада 2021 року було залучено 9 респондентів — громадян України, які ідентифікують себе з єврейською, польською, білоруською, російською, азербайджанською та чуваською національностями (Таблиця 1). Цікаво, що Респондент 6 [азерб., 1984 р. н.] на початку розмови ідентифікував себе як «український горінець», намагаючись підкреслити свій зв'язок з Україною.

Дослідження охопило представників різних вікових категорій. На момент проведення інтерв'ю наймолодшому учасникові виповнилося 32 роки, тоді як найстарший респондент досягнув 75-річного віку. Завдяки цьому вдалося зафіксувати спогади чернігівців про мовну ситуацію в місті від початку 60-х років ХХ століття до сьогодення.

Вісім із дев'яти респондентів здобули вищу освіту і працювали або досі працюють за фахом. Показово, що семеро опитаних так чи інакше пов'язані з військовою справою: безпосередньо через військову службу в радянській

³ Зазначимо, що 13.12.2022 р. Верховна Рада України ухвалила новий Закон «Про національні меншини (спільноти) України», що набуде чинності 01.07.2023 р. Згідно зі статтею 1 розділу I цього Закону «національна меншина (спільнота) України (далі — національна меншина (спільнота)) — це стала група громадян України, які не є етнічними українцями, традиційно проживають на території України в межах її міжнародно визнаних кордонів, об'єднані спільними етнічними, культурними, історичними, мовними та/або релігійними ознаками, усвідомлюють свою приналежність до неї, виявляють прагнення зберегти і розвивати свою мовну, культурну, релігійну самобутність» (Закон України, 2022). Це визначення не суперечить тому, яким ми послуговувалися під час дослідження.

Таблиця 1. Вихідні дані респондентів.

Респонденти	Рік народження	Національність	Освіта	Рідна мова
Респондент 1	1974	Росіянка	Середня спеціальна, медична	Російська
Респондент 2	1963	Росіянка	Вища, медична	Російська
Респондент 3	1949	Чуваш	Вища, військова	Російська
Респондент 4	1946	Єврейка	Вища, медична	Російська
Респондент 5	1954	Єврейка	Вища, економічна	Російська
Респондент 6	1984	Азербайджанець	Середня освіта	Російська/ українська
Респондент 7	1974	Білоруський татарин	Вища, медична, богословська	Білоруська
Респондент 8	1989	Білорус	Вища, історична	Російська
Респондент 9	1951	Полька	Вища, технічна	Російська

або українській армії чи опосередковано через батьків або шлюб. Зокрема, респонденти часто наголошували, що цей біографічний факт значною мірою вплинув на їхню мовну поведінку та ставлення до мов.

Окрім того, вісім із дев'яти респондентів зауважили, що опанували російську мову на високому рівні і саме її вважають рідною. Щодо мов інших національних меншин, то лише четверо учасників підтвердили, що послуговувалися ними в конкретних комунікативних ситуаціях. Водночас майже всі опитані володіли українською на рівнях від базового до високого, переходили на державну мову в офіційних ситуаціях, однак щоденно в побуті нею спілкувалися лише двоє респондентів.

Лише троє учасників відповідали на запитання інтерв'юера українською мовою, і ще двоє періодично переходили з російської на українську. Відповіді респондентів подаємо в оригіналі з попереднім зазначенням у круглих дужках домінуючої мови, якою послуговувався протягом інтерв'ю мовець. Принагідно також зазначимо, що в мовних біографіях зафіксовано елементи змішаного мовлення і в українськомовних, і в російськомовних респондентів.

2.1. Поняття «рідна мова» в розумінні респондентів

Більшість опитаних ототожнювали поняття «рідна мова» та «перша мова», що внаслідок різних історичних та політичних чинників, зокрема процесів тривалої русифікації, часто не збігалася з мовою їхніх батьків, дідусів та бабусь. Інколи учасники не могли одразу відповісти на запитання, оскільки зростали у дво- або тримовному середовищі. Наприклад, одна з респонденток (пол., 1951 р. н.) протягом багатьох років послуговувалася українською мовою переважно в офіційно-ділових ситуаціях, російською — у побуті, польською — для задоволення культур-

них та релігійних потреб. Респондент 9 [пол., 1951 р. н.]: *(Рос.) Ну/ тут складно так сказати/ потому что получается/ что в семье я слышала и польский язык/ и украинский/ и русский// Но так как я училась в русской школе/ ходила в русский садик/ поэтому получается/ что как-то/ ну/ что как бы мыслю я/ думаю на русском языке// Хотя вместе с тем я владею украинским языком/ прекрасно его понимаю/ на нем могу общаться/ особенно когда нахожусь в такой среде украинскоязычной/ то я без проблем перехожу на украинский язык// То же самое и с польским/ то есть когда я приезжаю в Польшу/ я спокойно перехожу на польский язык/ то есть меня это тоже совсем не угнетает//*

На думку учасниці дослідження, рідною для неї все-таки можна було назвати російську мову, що почала домінувати в житті жінки ще в дитинстві під впливом російськомовної освіти.

На запитання «Яка мова є для Вас рідною?» так і не надав однозначної відповіді Респондент 6 [азерб., 1984 р. н.], у родині якого одночасно звучали українська і російська мови. Він не раз повторював, що у шкільні роки намагався перейти на українську, оскільки для нього це був спосіб підкреслити свій зв'язок з Україною. Натомість азербайджанської мови він так і не опанував. Респондент 6 [азерб., 1984 р. н.]: *(Укр.) Я спочатку розмовляв російською мовою/ але потім вже// Ну/ дець/ коли школу закінчував/ мене знайомий привчив до української//*

Як зазначає С.О. Соколова, невідповідність між мовною та національною ідентичностями не є унікальним явищем для багатьох представників національних меншин (Соколова, 2021, с. 45), що засвідчили відповіді респондентів нашого дослідження. Наприклад, представниці єврейської громади Чернігова згадували про їдиш як про таємну мову батьків, якою ті послуговувалися, коли не хотіли, щоб їх зрозуміли діти. Відповідно, старші покоління євреїв свідомо передали дітям російську мову як рідну. Саме з міркувань безпеки вони не вважали за потрібне навчати молодь мови їдиш. Респондент 5 [євр., 1954 р. н.]: *(Рос.) Так сложилось/ что мой родной язык русский// Идиш я слышала от родителей/ от бабушки/ вот/ но они главным образом говорили на идиш тогда/ когда хотели/ чтобы мы не поняли/ о чем идет речь// И мы скорее по интуиции понимали приблизительно/ о чем они говорят/ вот// Но нас никто не учил/ потому что считали/ что это не надо будет никогда/ и это запрещалось// Еще до войны закрылись все еврейские школы/ которые были/ поэтому/ все евреи ассимилировались// Начались/ смешанные браки/ вот/ и дальше уже некоторые скрывали свою национальность/ потому что были репрессии/ касающиеся евреев/ особенно в период Сталина//*

Одна з респонденток (євр., 1946 р. н.) почала нашу розмову зі слів про те, що вона єврейка і дуже цим пишається. Вона поділилася дитячими спогадами про маму, яка каліграфічно писала мовою їдиш. Проте ані сама респондентка, ані її сестра не опанували мови батьків, натомість вивчили як рідну російську. Саме російською розмовляли діти та внуки цієї учасниці дослідження. Попри те, що молодші покоління

її сім'ї вже зростали за межами України й опановували інші мови, зокрема іврит, жінка наголошувала на важливості рідної російської мови в житті родини. За Л.Т. Масенко, таку ситуацію варто кваліфікувати як наслідок мовної асиміляції, коли «російська мова втратила ідентифікаційний маркер «іншої» мови і почала сприйматися як «своя» (Масенко, 2020, с. 68). Респондент 4 [євр., 1946 р. н.]: *(Рос.) Я считаю/ что ридна мова / это та/ на которой не только говоришь/ но и думаешь// [...] Я не знаю этого/ ни иврита/ ни идиша/ вот// И на русском языке/ вплоть до того/ что у меня один сын старший в Германии/ второй в Израиле// Как только дети переступают порог садика/ они переходят на русский язык// Потому что свой язык забывает нельзя// Мало того/ в Германии и внучка/ и внук с третьего класса отдельно ходят в русскую школу//*

Наймолодший респондент (1989 р. н.) ідентифікував себе з білоруською національністю, однак рідною назвав російську мову й зізнався, що вже покоління його батьків потрапило під вплив русифікації. Принагідно він згадував, що від народження перебував у такому зрусифікованому середовищі, що про існування української мови дізнався лише в початковій школі наприкінці 90-х років. Респондент 8 [білор., 1989 р. н.]: *(Укр.) В принципі/ рідна [мова] / це та/ якою думаю/ не як самоідентифікую себе/ з якою мовою я хотів би// Це та/ яка є природньою для мене// [...] Ну/ я хотів би ідентифікувати себе як білорус з білоруською мовою/ звісно// Але зважаючи на те/ що/ по-перше/ спілкуюся я нею погано/ а по-друге/ рідко// А думаю я російською і в голові перекладаю там на білоруську// От// То виходить/ що рідна для мене все-таки російська//*

Син радянського військовослужбовця, а нині представник Збройних сил України, він розповідав про мовну ситуацію у війську, а саме про тривале домінування там російської мови. Зауважимо, що Чернігів часто називають містом «відставників» з усього СРСР, і не безпідставно. Зокрема, про масовий переїзд колишніх військових до Чернігова у другій половині ХХ століття згадує історик С.А. Леп'явко (Леп'явко, 2020, с. 493). Ба більше, дослідник зазначає, що затишний Чернігів ще від другої половини ХІХ століття приваблював «відставних чиновників і офіцерів, які прибували сюди з усієї Російської імперії» (там само, с. 35).

2.2. Спогади про мовну ситуацію в Чернігові за часів СРСР

Помітно контрастували рефлексії респондентів щодо мовної ситуації в місті за радянських часів. Семеро з дев'яти учасників дослідження провели дитинство та/чи молодість у Чернігові (від початку 60-х років до розпаду СРСР) і одностайно підтвердили, що в цей період саме російська мова була домінантною в комунікативному просторі міста. Для п'ятьох респондентів було характерне нейтральне або оптимістичне висвітлення мовної ситуації в радянському Чернігові з особливою увагою на «безконфліктності» та «взаєморозумінні» між представниками різних національностей. Декілька респондентів зазначили, що тоді не було заведено

вголос згадувати про мовні питання, а російська, на їхню думку, лише виконувала роль мови міжнаціонального спілкування без будь-якого політичного підтексту. Українську мову натомість респонденти асоціювали переважно зі шкільними уроками. Дві респондентки (євр., 1954 р. н. та пол., 1951 р. н.) неодноразово наголошували на високому рівні викладання української мови та літератури у школі, що значною мірою вплинуло на формування в них позитивного ставлення до української мови та культури. Респондент 3 (чув., 1949 р. н.) зізнався, що практично не контактував з українською мовою, а чуваською спілкувався під час відвідин родичів у Росії або на зібраннях Чуваського земляцтва в Україні. Зауважимо, що і після здобуття Україною незалежності ситуація для цього респондента не змінилася, за винятком скасованих поїздок до РФ.

Своїм мовним досвідом тих часів поділилася респондентка-росіянка (1974 р. н.), яка ще у 80-х роках ХХ ст. дитиною переїхала до Чернігова у зв'язку з військовою кар'єрою батька. Розповідаючи про навчання у школі, жінка зізналася, що її звільнили від обов'язкового відвідування занять з української, однак час від часу вона відвідувала уроки, щоб опанувати бодай основи нової мови. Респондент 1 [рос., 1974 р. н.]: *(Рос.) Однокласники в основном на русском общались// Ну/ если возникли какие-то вопросы у меня/ мне без проблем всегда рассказывали// Переводили/ можно так сказать/ то/ что меня интересовало// Помогали в этом плане знакомиться с новым языком// [...] Меня все время учили/ но по-доброму// Ну/ помогали/ рассказывали//*

Протягом інтерв'ю респондентка акцентувала на безконфліктності та доброті чернігівців як у дитинстві, так і зараз («все всегда по-доброму»). Такий досвід помітно контрастує з історією українськомовного респондента-білоруса того самого року народження. На початку 80-х років ХХ ст. його родина, подібно до сім'ї згаданої вище учасниці дослідження, переїхала з Росії до Чернігова. Зазначимо, що респондент почав вивчати українську ще до переїзду в Україну. Респондент 7 [білор., 1974 р.н.]: *(Укр.) Я приїхав з Росії в Чернігів/ пішов у школу у тридцять першу/ сказав «Добрый день»/ а діти: «О/ жлоб приехал! Из какова села приехал?» І побили одразу за українську мову в Чернігові// І мене це так вразило// Там діти всі воєнних// Діти тих/ хто із сіл приїхав/ вони всі російськомовні були// Було позорно бути україномовним у Чернігові// Били одразу за українську мову в Чернігові/ я це добре запам'ятав//*

Про такі ситуації під час навчання у школі також розповідав респондент 1984 р. н. (азерб., на той час переважно російськомовний), хоч його шкільні роки припали на 90-ті. Чоловік зазначав, що попри розпад СРСР українська мова, як і мови представників нацменшин, була упослідженою і часто її сприймали в суспільстві як менш статусну. Респондент 6 [азерб., 1984 р.н.]: *(Укр.) Коли я навчався у школі/ у нас за українську мову могли навіть побити// Називали селом// У мене однокласник... У нього позивний з дитинства був Україна/ бо він розмовляв українською// Його постійно за це «селяк/ селяк»//*

Запропоновані цитати слугують доказом того, що твердження про безконфліктне співіснування російської з іншими мовами республік СРСР було не більш ніж фікцією. Зауважимо, що у спогадах п'ятьох респондентів-неросіян інші мови національних меншин (білоруська, польська, азербайджанська, почасти їдиш, що швидко занепадав) передовсім асоціювалися з батьками, дідусями та бабусями. Попри це лише один респондент (білор., 1974 р. н.) опанував мову своїх предків, уважав її рідною та активно вчив свою дитину білоруської мови. Він єдиний серед усіх учасників інтерв'ю категорично заявив, що перемикання з української мови на російську для нього було неприпустимим за будь-яких обставин.

2.3. Мови Чернігова за часів незалежної України

За результатами інтерв'ювання можемо стверджувати, що впродовж першого десятиріччя після здобуття Україною незалежності респонденти практично не помічали змін у мовній ситуації Чернігова. Ба більше, представник білоруської громади міста (1974 р. н.) розповів, що під впливом російськомовного шкільного середовища його син перейшов з української на російську, яка і залишилася його домінантною мовою.

На думку Респондента б (азерб., 1984 р. н.), деякі зміни можна було помітити після Помаранчевої революції, коли державна мова частіше звучала у громадському транспорті. Однак вагомі зрушення в мовній ситуації як Чернігова, так і України загалом усі респонденти пов'язують із Революцією Гідності та початком російсько-української війни. Двох респондентів (рос., 1963 р. н.; азерб., 1984 р. н.) суспільно-політичні зміни в державі мотивували записатися на безкоштовні курси української мови та переосмислити свою ідентичність, щоправда в різний спосіб: Респондентка 2 (рос., 1963 р. н.) не лише почала вивчати українську, а й знайшла у своєму роду українське коріння та вступила до лав «Правого сектору»; Респондент б (азерб., 1984 р. н.) натомість ідентифікував себе як «українського горця»: *(Укр.) Я ж кажу/ що мене в дитинстві всі грузином обзивали// Я всім стукав по голові і казав/ що я азербайджанець// [...] Мені зараз не соромно сказати/ що я азербайджанець/ але я пишаюся і тим/ що я українець//*

Водночас мовна поведінка більшості респондентів не змінилася, тобто в їхньому щоденному спілкуванні надалі продовжувала домінувати російська мова. Українською респонденти послуговувалися головню на роботі під час ведення документації та почасти під час офіційного спілкування. Представниця єврейської громади (євр., 1946 р. н.), яка протягом усього життя працювала в медичній сфері, визнала, що на момент запису інтерв'ю їй легше було писати українською, ніж російською, однак говорити державною їй складно. Інша респондентка російської національності (1974 р. н.) не приховувала, що під час заповнення документів час від часу вона припускалася орфографічних помилок і мала

проблеми з вимовою. Однак це їй не надто бентежило, оскільки жінка відчувала підтримку колег та пацієнтів.

Матеріали дослідження засвідчили, що жоден із респондентів не змінив ставлення до української мови або мов меншин на гірше, ніж це було до 2014 року. Однак двоє учасників (білор., 1989 р. н.; азерб., 1984 р. н.) запевнили, що не толерували негативних висловлювань у бік України та української мови, тож у конфліктних ситуаціях з російськомовними співрозмовниками принципово не переходили на російську. Ще один респондент (українськомовний білорус, 1974 р. н.) ніколи не послуговувався російською, а з білорусами, які після 2020 року почали переїжджати до України, спілкувався білоруською. Російськомовна представниця єврейської громади (1954 р. н.) називала будь-які маніпуляції на мовному питанні «агітацією» і стверджувала, що не розуміє, чому люди, які вивчали українську як предмет у школі, часто нею не володіють.

На цьому тлі помітно вирізняється мовна біографія Респондента 3 (чув., 1949 р. н.), який ніколи не вивчав і не використовував українську мову під час спілкування або на письмі, проте він непогано навчився сприймати її на слух. Цей факт, за словами мовця, ніколи не створював для нього проблем, зокрема у професійній сфері. Далі подаємо відповідь респондента на запитання «Як Ви ставитеся до нового мовного закону в Україні?». Респондент 3 [чув., 1949 р. н.]: *(Рос.) О государственном языке/ самое это/ Верховная Рада/ она сравнительно недавно/ самое это/ приняла такое постановление// Несколько лет назад никаких проблем не было// Вся/ сам это/ государственная/ сам это... институты/ сам это/ элементарно на русском языке говорили// А щас/ сам это/ конечно/ для меня вот/ допустим/ писать и/ сам это/ на украинском — это сложно/ вот// Поэтому у меня/ сам это/ есть бухгалтер/ который отлично/ сам это/ разбирается в украинском и она все документы заполняет так/ как положено// Для меня таких проблем нет//*

Загалом лише одна учасниця (євр., 1954 р. н.) висловила категорично проти Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної», назвавши його «неправильним» і таким, що роз'єднує суспільство. Представниця польської громади (1951 р. н.) була занепокоєна тим, що цей закон може викликати напругу серед російськомовного населення України, однак у своїх роздумах була менш емоційною за попередню учасницю. Ще семеро респондентів поставилися до закону спокійно. Респондент 4 [євр., 1946 р. н.]: *(Рос.) Я думала/ что после этого закона... Нет/ нет// Все говорят на русском// [...] Да я читала его/ там все достаточно адекватно по сравнению с теми законами/ которые в медицине//*

Двох наймолодших респондентів (азерб., 1984 р. н.; білор., 1989 р. н.) на момент запису інтерв'ю хвилювало, чи насправді в українському суспільстві будуть дотримуватися всіх норм закону.

Натомість дві представниці старшого віку (пол., 1951 р. н.; євр., 1954 р. н.) висловили занепокоєння з приводу правописних змін та попов-

нення лексичного фонду української мови словами іншомовного походження. «Правильною» і «нормальною» вони називають мову М. Коцюбинського, Марка Вовчка, Лесі Українки, Тараса Шевченка, тобто, за їхніми словами, літературну мову, яку вони вивчали у школі. Представниця єврейської громади вважала за потрібне популяризувати саме класичну українську літературу, що, на її думку, підніме престиж державної мови без залучення мовних законів. Таку ж позицію поділяла й представниця польської національності. Респондент 9 [пол., 1951 р. н.]: *(Рос.) Я не очень воспринимаю тот украинский язык/ который сейчас есть// Почему... потому что очень много заимствованных слов/ хотя нам говорят/ что это украинский язык изначально/ но нет// [...] Был добротный хороший украинский язык// На нем/ скажем/ прекрасно говорит Зеленский/ наш президент// Опять-таки/ это нормальный литературный язык// Он понятен// А когда начинаются какие-то вот... Ну что сказать//*

Наприкінці інтерв'ю Респондент 6 (азерб., 1984 р. н.) спробував узагальнено схарактеризувати мовну ситуацію в місті з перспективи російськомовного громадянина, який намагається остаточно перейти на українську. Чоловік стверджував, що навіть попри певний поступ у послабленні позицій російської мови в Чернігові та позірну атмосферу безконфліктності, дехто з містян на восьмому році війни перебував під впливом проросійських наративів та ностальгії за СРСР. Респондент 6 [азерб., 1984 р. н.]: *(Укр.) Відбулися [зміни]/ але маленькі/ тому що у нас військове містечко в принципі/ і десь 40% населення — отставні офіцери з Рассеї// І тут дуже важко/ бо навіть їхні діти кричать/ що «я русській/ і ви/ бендери/ мене нічому не навчите»// Але це пройде/ бо багато з них вже пішли на фронт// [...] Ну/ були курси безкоштовні в політехнічному університеті/ але того/ що вони були безкоштовні// Викладачку ж тоді під скорочення відправили і заборонили займатися там курсам// Ну/ це саботаж взагалі на рівні чиновників// Зараз цей чиновник — міністр освіти//*

2.4. Перспективи розвитку мовної ситуації в Чернігові

Більшість респондентів уважали, що протягом 5-10 років на Чернігівщину, як і на всю Україну чекає посилення позицій української мови та поступова, але не повна втрата російською її позицій. Головним аргументом, до якого вдавалися респонденти, була потреба розбудовувати Україну та підтримувати її культурну спадщину. Респондент 3 [чув., 1949 р. н.]: *(Рос.) Государство есть государство// У государства есть свой язык// Его/ естественно/ надо развить/ тут хочу я этого или не хочу/ понимаете/ все равно это надо/ вот// И все// Респондент 4 [свр., 1946 р. н.]: (Рос.) В своей родной стране нужно разговаривать языком этой страны/ это однозначно// Только нужно иметь желание выучить его// [...] Стройте свою страну — и вам повезет!*

Троє респондентів (1989, 1984, 1974 р. н.), діяльність яких була пов'язана з українським військом та волонтерством, переконані, що від-

мова від усього російського наближає перемогу українців у війні проти російських окупантів. Респондент 6 [азерб., 1984 р. н.]: *(Укр.) Ну/ я взагалі вважаю/ що треба вводити екзамен на українця// Ну/ на знання мови і історії як такової// Тоді буде щастя/ і не буде війни/ і так далі//*

Водночас респондентки-росіянки, хоч і висловили підтримку українській мові, однак потім додали, що російська нікому не заважає, ба більше, вона є помічною, оскільки надає доступ до якісної російськомовної та перекладної літератури, а також до радянських кінофільмів. Респондент 2 [рос., 1963 р. н.]: *1) (Укр.) П'ять-десять? Ну/ мабуть/ вже будуть розмовляти українською// Я так думаю// А зараз... Російський язык! Починаєш розмовляти українською — переходять на українську// 2) (Рос.) Пока не будут переведены многие книги на качественный украинский язык/ то очень сложно// Ведь смотрите/ техническая литература... Где/ где эти книжки/ которые переведены? У нас в этом плане очень большие задачи в Украине — качественные переводы// Поэтому пока надо... Да кому русский язык мешает? Кому? Никому!*

Водночас усі респонденти вважали досить непевними перспективи інших мов національних меншин (не російської) у Чернігові. Це було безпосередньо пов'язано з такими об'єктивними факторами, як: старіння населення, еміграція до економічно привабливіших держав, часті асиміляція. Зокрема, представниці єврейської громади підтвердили, що попри активну підтримку міської влади та розподільчого комітету «Джойнт», частину програм для євреїв (наприклад, курси івриту та їдишу) довелося згорнути у зв'язку з масовим виїздом людей за кордон, особливо молоді.

Представниця польської громади наголосила на тій же проблемі, однак додала, що польський осередок Чернігова активно функціонував на базі римо-католицької церкви, яка опікується не лише релігійними, а й культурними та мовними потребами поляків міста.

За словами респондентів-білорусів, білоруська діаспора Чернігова хоч і була однією з найчисленніших в Україні, однак переважно російськомовною, а заходи, спрямовані на підтримку білоруської в місті, найчастіше було обмежено конкурсами на знання мови. Найбільшою ж проблемою один з респондентів (1974 р. н.) уважав активну асиміляцію білорусів, які переймають українську національну ідентичність, а іноді й мову. Показово, що Респондент 8 (білор., 1989 р. н.) був не проти того, щоб його майбутні діти називали себе українцями, тому що він сам з раннього дитинства проживає в Чернігові й воює за Україну.

Представник чуваської громади розповів, що в Україні організовано Чуваське земляцтво, одне з відділень якого працювало в Чернігові. Воно не було численним, але під час зустрічей його представники намагалися говорити та співати чуваською. На запитання щодо перспектив розвитку чуваської мови на Чернігівщині респондент не надав чіткої відповіді. Респондент 3 [чув., 1949 р. н.]: *(Рос.) Не акцентируем на этом внимание //*

Отже, результати дослідження свідчать, що до повномасштабного вторгнення Росії в Україну мовна ситуація в Чернігові серед представ-

ників національних меншин тяжіла радше до двомовності, ніж багатомовності, з помітним домінуванням російської як мови неофіційного спілкування. Установлено, що восьмеро з дев'яти респондентів у тій чи тій формі послуговувалися українською на роботі (троє — головню на письмі) та під час офіційних заходів (виступів, інтерв'ю тощо). Водночас усі респонденти висловили нейтральне або позитивне ставлення до української мови та її подальшої підтримки як державної. За К. Бейкером, саме позитивне ставлення до мови є одним із головних факторів, що сприяє її відродженню або успішній імплементації мовного законодавства, що зараз вкрай необхідно русифікованим регіонам України (Baker, 1996, с. 9).

Не надто сприятливою видається ситуація зі збереженням мов національних меншин у Чернігові (білоруської, польської, чуваської), що з високою ймовірністю погіршуватиметься в перспективі внаслідок не лише економічних, міграційних, асиміляційних процесів, а й військово-політичних. Утім Респондент 8 (білор., 1989 р. н.) слушно зауважив: *Але насправді я вважаю/ що дело — дрянъ// Тобто якщо якихось зрушень у самій Білорусі не буде/ то і тут не буде//*

Зазначимо, що проаналізований матеріал записано протягом другої половини 2021 року. У зв'язку із цим вважаємо, що порушена проблема потребує подальшого вивчення в контексті нових українських реалій та можливих змін у ставленні чернігівців до мовної ситуації в місті та загалом в Україні. Особливої уваги заслуговує мовна поведінка містян, зокрема представників національних меншин, а також дослідження ролі та перспектив російської мови в регіоні після 24 лютого 2022 року.

ЛІТЕРАТУРА

- Всеукраїнський перепис населення. (2001). *Про кількість та склад населення Чернігівської області за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року*. <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/chernigiv/> (дата звернення: 03.01.2023).
- Закон України «Про національні меншини в Україні» (від 12.12.2012). <https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2494-12#Text> (дата звернення: 03.01.2023).
- Закон України «Про національні меншини (спільноти) України» (від 13.12.2022). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20#Text> (дата звернення: 03.01.2023).
- Леп'явко С. (2020). *Чернігів: історія міста*. Київ: Видавництво «Кліо».
- Масенко Л. (2010). *Нариси з соціолінгвістики*. Київ: Видавничий дім «Кієво-Могилянська академія».
- Масенко Л. (2020). *Конфлікт мов та ідентичностей у пострадянській Україні*. Київ: Видавництво «Кліо».
- Романцов В. (2008). *Населення України і його рідна мова за часів радянської влади та незалежності (XX — початок XXI століття)*. Київ: Вид-во ім. Олени Теліги.
- Соколова С.О. (2021). Українсько-російський білінгвізм в Україні: сприйняття зсередини та зовні. *Українська мова*, 3(79), 30—53. doi.org/10.15407/ukrmo-va2021.03.030
- Соціологічна група «Рейтинг». (2022). *Шосте загальнонаціональне опитування: мовне питання в Україні*. https://ratinggroup.ua/research/ukraine/language_issue_in_ukraine_march_19th_2022.html (дата звернення: 03.01.2023).

- Чернігівська обласна військова адміністрація. (б.д.). *Національно-культурні товариства Чернігівської області*. <https://www.cg.gov.ua/index.php?id=13351&tp=1> (дата звернення: 03.01.2023).
- Baker C. (1992). *Attitudes and Language*. Clevedon, UK: Multilingual Matters.
- International Republican Institute. (2015). *Ukrainian Municipal Survey*. https://www.iri.org/wp-content/uploads/2015/05/2015-05-19_ukraine_national_municipal_survey_march_2-20_2015.pdf (дата звернення: 03.01.2023).
- International Republican Institute. (2020). *Seventh Annual Ukrainian Municipal Survey*. https://www.iri.org/wp-content/uploads/2021/09/seventh_municipal_survey_may_2021_eng_-_v2.pdf (дата звернення: 03.01.2023).
- Nekvapil J. (2003). Language biographies and the analysis of language situations: On the life of the German community in the Czech Republic. *International Journal of The Sociology of Language*, 63—83. <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/ijsl.2003.038>.

Статтю отримано 19.01.2023

REFERENCES

- All-Ukrainian Population Census. (2001). *About Number and Composition Population of Chernihiv Region*. Retrieved January 3, 2023 from <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality/chernigiv/> (in Ukrainian).
- Baker, C. (1992). *Attitudes and Language*. Clevedon, UK: Multilingual Matters.
- Chernihiv Regional Military Administration. (n.d.). *National and Cultural Societies of Chernihiv Region*. Retrieved January 3, 2023 from <https://www.cg.gov.ua/index.php?id=13351&tp=1> (in Ukrainian).
- International Republican Institute. (2015). *Ukrainian Municipal Survey*. Retrieved January 3, 2023 from https://www.iri.org/wp-content/uploads/2015/05/2015-05-19_ukraine_national_municipal_survey_march_2-20_2015.pdf
- International Republican Institute. (2020). *Seventh Annual Ukrainian Municipal Survey*. Retrieved January 3, 2023 from https://www.iri.org/wp-content/uploads/2021/09/seventh_municipal_survey_may_2021_eng_-_v2.pdf
- Law of Ukraine “*On National Minorities (Communities) of Ukraine*” (13.12.2022). Retrieved January 3, 2023 from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2827-20#Text> (in Ukrainian).
- Law of Ukraine “*On National Minorities in Ukraine*” (12.12.2012). Retrieved January 3, 2023 from <https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2494-12#Text> (in Ukrainian).
- Lepiavko, S. (2020). *Chernihiv: the History of the City*. Kyiv: Vydavnytstvo “Klio” (in Ukrainian).
- Masenko, L. (2010). *Essays on Sociolinguistics*. Kyiv: Vydavnychi dim “Kyievo-Mohylianska akademiia” (in Ukrainian).
- Masenko, L. (2020). *The Conflict of Languages and Identities in Post-soviet Ukraine*. Kyiv: Vydavnytstvo “Klio” (in Ukrainian).
- Nekvapil, Jiří. (2003). Language biographies and the analysis of language situations: On the life of the German community in the Czech Republic. *International Journal of The Sociology of Language*, 63—83. <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/ijsl.2003.038>.
- Romantsov, V. (2008). *Ukrainian Population and Its Mother Tongue During the Soviet Times and After Gaining Independence (20th — early 21st centuries)*. Kyiv: Vyd-vo im. Oleny Telihy (in Ukrainian).
- Sociological group “Rating”. (2022). *The sixth nationwide survey: the language issue in Ukraine*. Retrieved January 3, 2023 from https://ratinggroup.ua/research/ukraine/language_issue_in_ukraine_march_19th_2022.html (in Ukrainian).
- Sokolova, S. (2021). Ukrainian-Russian Bilingualism in Ukraine: Inside and Outside Perception. *Ukrainian language*, 3(79), 30—53. doi.org/10.15407/ukrmova2021.03.030 (in Ukrainian).

Received 19.01.2023

Svitlana Nemyrovska, PhD Candidate, the Ukrainian Language Department
National University of Kyiv-Mohyla Academy
2 Hryhorii Skovoroda St., Kyiv 04070, Ukraine
E-mail: s.nemyrovska@ukma.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0003-1242-1446>

PERCEPTIONS OF THE UKRAINIAN
LANGUAGE AMONGST NATIONAL
MINORITY REPRESENTATIVES IN CHERNIHIV

The article discusses the current state of the Ukrainian language in Chernihiv city from the perspective of national minority representatives. It is based on the 9 language biographies, collected via in-depth interviewing in summer-autumn, 2021, among the representatives of 6 minority communities: Russian, Chuvash, Jewish, Belarussian, Azerbaijani, and Polish. The research presents not only the respondents' attitudes towards Ukrainian as a state language, but also its perception during soviet times and times of Ukrainian independence. Additionally, the study outlines issues arising from the coexistence of Ukrainian and minority languages in Chernihiv.

The results of this research demonstrate that the linguistic situation within the national minority representatives is rather bilingual than multilingual. Firstly, it implies that mainly Ukrainian and Russian languages coexist in Chernihiv citizens' daily routine leaving heritage languages far behind or completely eliminating them from the linguistic landscape of the city. Secondly, Russian keeps dominating over Ukrainian in private sphere, especially in interpersonal communication. Although the process of de-russification in Chernihiv is moving forward, yet it is not expected to progress rapidly. Thirdly, based on the collected materials, the younger generations of the aforementioned ethnic groups are actively leaving Chernihiv while the senior generations ideologically and emotionally often maintain sentiments towards Russian language, culture, sometimes soviet past.

Obviously, from that perspective language situation of Chernihiv is not exclusively the domain of sociolinguistics. More importantly, it is the fight of different historical memories and prospects for the future, which is crucial for the borderland territories like Chernihiv.

Keywords: *bilingualism, language situation, language attitude, code-switching, the Ukrainian language, national minority languages.*